

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора медичних наук, директора навчально-наукового інституту «Європейська медична школа» Міжнародного європейського університету, м. Київ професора **Вовка Олега Юрійовича** на дисертаційну роботу **Долженка Юрія Володимировича** на тему “**Морфологія черепів homo sapiens XVII–XIX ст. зі Східного Полісся (Чернігово-Сіверщина)**”, представлену на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 09 біологія, за спеціальністю 091 біологія

Актуальність теми дослідження визначається кількома суттєвими факторами. Передусім, антропологія як інтегративна дисципліна, що поєднує біологічний і соціокультурний виміри людського буття, продовжує відігравати провідну роль у з'ясуванні закономірностей еволюційного розвитку та специфіки міжпопуляційних контактів. Краніологічний напрям, незважаючи на певні дискусійні моменти, зберігає статус важливого методу історичної реконструкції та визначення ступеня спорідненості між окремими популяціями. Крім того, краніологічні матеріали з території України мають виняткове науково-пізнавальне значення, адже уможливають простеження антропологічної спадкоємності від середньовічних слов'янських племінних об'єднань до сучасних популяцій. Вони також створюють надійну базу для компаративного аналізу із суміжними етнічними групами, що не завжди досяжно при використанні соматологічних методик через відмінності у дослідницьких процедурах. Важливо також, що антропологічні дані функціонують як об'єктивне джерело в етногенетичних студіях, дозволяючи ідентифікувати морфологічні ознаки конкретних етнічних утворень, встановлювати міру їхньої біологічної спорідненості та визначати географію історичного поширення. Це набуває особливої ваги для територій із багатшаровою етнічною історією. Нарешті, Чернігово-Сіверський регіон із властивою йому етнічною строкатістю та насиченою міграційною динамікою являє собою перспективний об'єкт наукового вивчення. Морфологічні характеристики населення цього краю в ранньомодерну та модерну доби досі вивчені фрагментарно; бракує цілісного наукового бачення щодо походження та становлення антропологічних варіантів місцевого населення, а також значення різноманітних етнічних субстратів у цих процесах. Використання сучасного методологічного інструментарію для опрацювання краніологічного матеріалу створює нові можливості для поглибленого осмислення цих проблем.

Найбільш суттєві наукові результати, що містяться в дисертації

Дисертант дослідив морфологічну характеристику населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. на фоні суміжних етнічних груп України та Східної Європи, для чого провів краніометричну характеристику черепів із поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.; визначив антропологічний склад і рівень однорідності населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. шляхом аналізу краніологічних ознак; виявив краніологічні варіанти у чоловічій та жіночій серіях з Чернігово-Сіверщини та встановити напрямки їх морфологічних зв'язків з європейськими популяціями; дослідив неметричні (дискретні) ознаки черепів

населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. та визначив напрямки їх зв'язків; комплексно узагальнив результати дослідження за допомогою міжгрупового багатовимірної та інтегрального аналізу для визначення загальних напрямків морфологічних зв'язків чернігово-сіверців.

Дисертація виконувалася в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри біології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя «Методи біологічних досліджень в суміжних дисциплінах» (реєстраційний номер 0121U108190) (2021–2025 рр.).

Нові факти, одержані здобувачем: в дисертації вперше: здійснено комплексне дослідження краніологічного матеріалу з території Чернігово-Сіверського регіону XVII–XIX ст. із застосуванням сучасного інструментарію біологічної антропології та морфологічного аналізу; – застосовано краніоскопічний метод для з'ясування етнічних зв'язків населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.; введено до наукового простору нові антропологічні матеріали з некрополів Чернігово-Сіверського регіону XVII–XIX ст.; – визначено провідні вектори антропологічних кореляцій населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.; здійснено внутрішньосерійний аналіз краніологічних матеріалів із Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. з диференціацією за статевою ознакою; реконструйовано процес формування антропологічної структури населення Чернігово-Сіверського регіону в ранньомодерний і модерний періоди; при аналізі краніологічних матеріалів населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. імплементовано сучасні статистичні стандарти, що передбачають використання багатовимірних методів канонічного, інтегрального та кластерного аналізу – при зіставленні вибірок. Суттєво розширено базу індивідуальних краніометричних показників з поховальних комплексів Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. – з 12 до 191 черепа.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Наукові здобутки дисертаційної роботи вирізняються високим рівнем обґрунтованості й достовірності, що забезпечено системним методологічним підходом до опрацювання антропологічних даних і репрезентативністю емпіричної бази. Дисертант опрацював автентичні краніологічні колекції з археологічних досліджень на території Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. Вибір цього регіону є методологічно виправданим з огляду на його складну етнічну структуру та інтенсивні міграційні процеси, що дозволяє розглядати його як репрезентативну модель для вивчення етнічних процесів у східноєвропейському просторі ранньомодерної та модерної доби. Вірогідність результатів забезпечена інтеграцією трьох комплементарних методичних систем – краніометричної, краніоскопічної та краніофенетичної. Застосування інтегрального підходу, перевірених систем ознак і міжсистемної методології дозволило мінімізувати обмеження окремих методів і підвищити об'єктивність висновків. Залучення фрагментованого матеріалу та географічного методу сприяло аналізу просторової варіативності населення. Загальнонаукові методи аналізу й синтезу, індукції та

дедукції, а також критичний підхід автора до інтерпретації даних забезпечили наукову коректність дослідження. Важливим є застосування багатовимірного канонічного, інтегрального і кластерного методів та суттєве розширення бази індивідуальних краніометричних даних – з 12 до 191 черепа, що значно підвищує достовірність висновків.

Отже, поставлене в дисертації наукове завдання розв'язано повною мірою, а здобувач продемонстрував ґрунтовне володіння методологією наукового дослідження.

Науковий апарат, як засвідчує аналіз дисертації, визначено коректно, він відповідає вимогам до дисертацій і достатній для розв'язання окреслених у роботі завдань.

Зміст анотацій поданий українською та англійською мовами. Він відображає зміст дисертації, висвітлює суттєві аспекти роботи.

Обґрунтованість наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації, забезпечується також апробацією результатів дослідження, яка полягає в участі у згаданих у вступі наукових конференціях та в 22 наукових публікаціях здобувача.

Значення для науки і практики одержаних автором результатів полягає у можливості використання отриманих результатів при створенні узагальнюючих наукових монографій, навчальних посібників і підручників з біологічної антропології, етногенезу, археології та суміжних дисциплін. Здобуті результати можуть знайти застосування в освітньому процесі при викладанні профільних дисциплін для студентів і аспірантів, які здобувають освітні ступені «бакалавр», «магістр» та «доктор філософії» у закладах вищої освіти, а також були впроваджені в навчальний процес Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя при викладанні навчальних дисциплін «Анатомія людини», «Експериментальна археологія», «Основи археології», «Методика і методологія археологічних досліджень», що засвідчено актом про впровадження № 04/802 від 03.11.2025 р. (Додаток А).

Оцінка змісту та завершеності дисертації

Робота складається з анотації (українською та англійською мовами), списку публікацій здобувача, вступу, шести розділів, висновків і списків використаної літератури до розділів, загальних висновків та додатків і за структурою відповідає сучасним вимогам до дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 091 Біологія.

Загальний обсяг дисертації 303 сторінки + 2 розгортки, з них основного тексту – 134 сторінки.

У вступі чітко описано актуальність проблеми, її зв'язок з науковими програмами, планами та темами, визначено об'єкт і предмет дослідження, його мету й завдання, наукову новизну, окреслено особистий внесок здобувача, коротко висвітлено основні методико-методологічні засади дослідження.

У першому розділі аналіз наукових праць, присвячених дослідженню серій черепів, дав підстави встановити, що Антропологічне дослідження населення

Чернігово-Сіверщини має тривалу історію, що бере початок із кінця XVIII ст. Краніологічне вивчення Лівобережжя козацької доби започатковане роботами В.І. Бушковича та В.П. Алексєєва й надалі отримало розвиток у сучасних дослідженнях, зокрема в галузі етнічної краніоскопії населення історичних міст України. Водночас зберігається потреба в поглибленні антропологічних студій, особливо в контексті реконструкції етногенезу українського народу та регіональних особливостей населення різних історичних періодів. Розвиток краніометричних досліджень у Східній Європі другої половини XX – початку XXI ст. характеризується суттєвим методологічним оновленням. Якщо ранні роботи ґрунтувалися на застарілих методиках, підданих критиці, то згодом утвердилася стандартизована краніометрична програма та активно впроваджувалися сучасні статистичні методи аналізу – канонічний, метод головних компонент і факторний аналіз. Географічно дослідження охоплюють широкий ареал Східної Європи – від локальних вибірок до міжпопуляційних зіставлень слов'янських, балтійських, фіно-угорських та балканських народів. Відбулася й проблемна переорієнтація досліджень: від опису морфологічних характеристик до використання краніометрії для аналізу етногенетичних процесів, міграцій, соціальної диференціації населення. Сформувалися регіональні наукові школи з власними методологічними підходами. Значного поширення набули дослідження жіночих серій, аналіз статевого диморфізму та внутрішньогрупової варіабельності, а також порівняння антропологічних характеристик міського й сільського населення. Краніоскопічні дослідження базуються на методиці О. Козінцева, що забезпечує високий рівень порівняльності результатів у хронологічному та географічному вимірах. Попри нерівномірність географічного покриття матеріалів, відмінності у чисельності вибірок і наявність хронологічних лакун, сформована порівняльна база даних дозволяє визначити місце населення Чернігово-Сіверщини серед східноєвропейських популяцій, реконструювати міграційні та культурні зв'язки регіону й простежити основні тенденції етногенетичних і морфологічних змін.

У другому розділі, присвяченому матеріалам і методам дослідження, було надано характеристику антропологічного матеріалу з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. та обґрунтовано методологічну базу дослідження. Краніологічні матеріали походять з археологічних робіт другої половини XX – початку XXI ст. на території Чернігово-Сіверщини. До зведеної серії включено 191 череп XVII–XIX ст. (129 чоловічих та 62 жіночих) з локацій: Глухів, Чернігів, Батурин, Виповзів, Рогинці, Остер і Любеч. Шість краніоскопічних ознак опрацьовано на 150 черепках XVIII–XIX ст. Вибірка є репрезентативною для палеодемографічних студій. Реставраційні роботи, морфологічний опис та краніометричні виміри здійснювалися в лабораторіях Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та Інституту археології НАН України з використанням стандартних методик. Краніометрична програма включала 75 вимірних ознак, шість описових ознак та 22 індекси за методиками Р. Мартіна й К. Заллера. Статистичне опрацювання проводилося за допомогою багатовимірного аналізу на внутрішньогруповому та міжгруповому рівнях з використанням програм CANON-2.50, PCDENDU, PCCOMP. Застосовано канонічний аналіз, метод головних компонент, кластерний аналіз та обчислення відстаней Махаланобіса. Для

характеристики черепів використано етнічну краніоскопію (один індекс і шість ознак) та краніофенетичну методику (38 дискретно-варіативних ознак) за системами Е. Г. Беррі та Р. Я. Беррі. Інтегральний аналіз виконувався у три етапи з використанням даних за двома незалежними системами: краніометрією (14 ознак) та краніоскопією (6 ознак), що дозволило виявити міжсистемні закономірності. Додатково застосовано географічний метод для картографування та виявлення внутрішньої диференціації населення, а також загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції.

У третьому розділі, присвяченому краніометричній характеристиці матеріалів з окремих поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. було визначено, що Краніологічні матеріали з Батурина виявляють відносну морфологічну гомогенність. За типологічними критеріями чоловіча вибірка з Батурина співвідноситься з центральноукраїнським антропологічним варіантом. Жіночі черепи з Батурина демонструють морфологічну єдність із чоловічими, відрізняючись лише вищими орбітами, дещо вужчим обличчям та переважанням антропінної форми нижнього краю грушоподібного отвору. Серії з с. Виповзів характеризуються суттєвою статевою диференціацією: чоловіки є повністю європеоїдними, натомість жінки демонструють найвиразнішу серед усіх вивчених груп монголоїдну домішку. Черепи з с. Залуцьке засвідчують повну краніологічну гомогенність між статевими групами, представники яких належать до єдиного антропологічного варіанту без виражених статевих розбіжностей у расових ознаках. У вибірках із м. Остер спостерігається статева диференціація: у чоловіків виявлено слабку монголоїдну домішку, тоді як у жінок вона відсутня. Чоловічу серію черепів XVII–XIX ст. з Чернігова, згідно з типологією В. Дяченка, можна співвіднести з неополіським краніологічним типом. Чернігів демонструє найвиразніші статеві відмінності серед усіх досліджених серій: чоловіки представлені мезокранним типом з мезогнатним обличчям, жінки – брахікранною формою мозкового черепа з ортогнатним обличчям. Чоловіча серія з Глухова вирізняється доліхокранним європеоїдним черепом без монголоїдної домішки, що робить її унікальною серед усіх досліджених вибірок за формою мозкового відділу. Жіночі матеріали з цієї пам'ятки відсутні. Любецька серія перебуває на стадії формування. Наявні чоловічі матеріали характеризуються мезокранією з невеликим широтно-лобним показником. Обмежена кількість жіночих черепів унеможливорює повноцінне порівняння статевих груп. Жіноча група з Чернігова відрізняється від чоловічої вищим черепним індексом, ширшим обличчям за лінійними параметрами на противагу середньому значенню в чоловіків, ортогнатністю на відміну від мезогнатної чоловічої групи, а також вищим перенісся.

У четвертому розділі, присвяченому краніологічній характеристиці населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. було встановлено значну морфологічну неоднорідність антропологічного складу окреслених серій. Загалом усі вони належать до великої європеоїдної раси з ознаками певної метисації. Чоловічі серії характеризуються брахікранним мозковим відділом, помірними розмірами вухної висоти та довжини основи черепа, слабо похилим майже прямим лобом. Обличчя помірно широке, добре профільоване на рівні орбіт, з

низькими орбітами та помірним носовим отвором. Характерним є сильне випинання носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя. Жіночі серії також демонструють брахікранний мозковий відділ, помірно широке добре профільоване обличчя, помірно високі орбіти та середньоширокий ніс із сильним випинанням носових кісток. Жіноча група відрізняється від чоловічої більшою вушною висотою, меншою шириною обличчя та вищими орбітами. Канонічний аналіз виявив наявність чотирьох краніологічних варіантів у чоловічій серії та трьох варіантів у жіночій. Особливе значення має четвертий варіант чоловічої серії, що характеризується мезокранним мозковим відділом черепа. Перший варіант жіночої вибірки демонструє комплекс ознак, притаманних метисним популяціям. Порівняльний аналіз з 59 чоловічими та 38 жіночими серіями Східної та Центральної Європи виявив переважно північно-західний напрямок зв'язків: Волинь, Білоруське Полісся, балтійські групи. Південний напрямок представлений зв'язками з Київським Подолом та Вінницею. Жіноча група додатково демонструє східні зв'язки з Сумами на Слобожанщині. Морфологічні характеристики загалом не виходять за межі Полісся, що свідчить про регіональну специфіку популяції. Аналіз географічного розташування краніометричних ознак виявив закономірності територіальної мінливості: поздовжній діаметр мозкового відділу черепа у чоловіків збільшується в меридіональному напрямку з півдня на північ, висота черепа зростає з півночі на південний схід, досягаючи максимуму в серії з с. Залуцьке. Найбільшу варіативність серед досліджуваних ознак демонструє кут випинання носа щодо лінії профілю обличчя.

У п'ятому розділі, присвяченому характеристиці населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. за неметричними ознаками черепа, за комплексом краніоскопічних ознак, групу з Чернігово-Сіверщини XVIII–XIX ст. ідентифіковано як південноєвропеїдну за морфологічними показниками. Результати багатовимірного статистичного аналізу методом головних компонент виявили певну морфологічну близькість досліджуваної зведеної вибірки черепів (чоловіки і жінки) з Чернігово-Сіверщини до козацької серії з Середньої Наддніпрянщини (Лютенька) та меншою мірою до черепів з Ічкерії. Виявлений зв'язок із кавказькою групою окреслює перспективні напрями подальших біологічних та історичних досліджень цього питання. Аналіз непарних ознак засвідчив найвищу частотність центрального піднебінного валика з балами 0–3, що контрастує з показниками нижньощелепного валика. Характерною рисою вивченої серії є високий відсоток увігнутої форми поперечного піднебінного шва. Серед парних характеристик найчастіше фіксуються задньовиросткові отвори та вормієві кісточки лямбдоподібного шва. Слід також відзначити пряму форму на вилиці з правого боку обличчя.

Шостий розділ “Узагальнення” є заключним у структурі дисертації та присвячений синтезу результатів, здобутих на попередніх етапах дослідження. В ньому інтегруються дані різних антропологічних систем (краніометрії, краніоскопії) через використання багатовимірних статистичних методів. В розділі виконано міжгруповий аналіз чоловічої вибірки, жіночої вибірки та інтегральний аналіз у контексті зіставлення із синхронними українськими групами. Важливою особливістю є застосування принципу верифікації результатів через паралельне

використання двох статистичних процедур: канонічного аналізу (метод канонічних векторів) та кластерного аналізу. Їх результати взаємно підтверджують виявлені міжгрупові кореляції. Уперше для українських серій застосовано інтегральний аналіз, що поєднує краніометричні та краніоскопічні дані. Виявлено високий рівень їх взаємної узгодженості та підтверджено південно-східний вектор зв'язків при диференціації груп за віссю “Північний захід – Південний схід”.

Висновки дисертаційного дослідження логічно впливають із його мети й завдань, є самостійними та науково обґрунтованими. Перспективи подальших досліджень окреслено коректно.

Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації.

У цілому, підкреслюючи обґрунтованість результатів представленого дослідження, відмітимо ряд дискусійних положень та зауважень до змісту роботи, а також висловимо окремі побажання:

– В роботі згадується, що для порівняння підбиралися серії з кількістю черепів більше 10, але не пояснюється, що робити з меншими вибірками.

– Було б доцільно чітко сформулювати критерії, за якими відбиралися черепи для докладного індивідуального опису, адже здобувач зазначає, що такий опис надавався вибірково: “На прикладі окремих черепів продемонструємо хід оцінювання збереженості, визначення статі й віку” (с. 47).

– “Певна”, “слабка”, “мала” – суб'єктивні оцінки домішки без чітких критеріїв, також не достатньо чітко відзначено, чи є синонімами визначення “степова” і “монголоїдна” домішки (с. 71, 86, 87, 101).

– Висновок про “різне походження” чоловіків і жінок базується лише на тому, що 3 з 7 інформативних ознак виходять за межі середніх значень (с. 119), але не вказано, наскільки значне це відхилення.

– На відміну від підрозділу 5.1. “Краніоскопічна характеристика населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.”, у підрозділі 5.2 “Краніофенетична характеристика українців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.” не проводяться порівняльні дослідження з серіями з-за меж регіону.

Водночас вважаємо, що вказані зауваження та побажання мають дискусійний характер та не знижують загальної позитивної оцінки дисертації.

Крім того, хотілось би почути відповідь дисертанта на наступні запитання:

1. Чи знайомі Ви з терміном «індивідуальна анатомічна мінливість»? Що Вам відомо про цей напрям, і з яких причин він не використовувався у Вашому науковому дослідженні?

2. За якими критеріями Ви включали черепи людей у своє дослідження? І, якщо такі були, які саме критерії унеможлилювали включення певного кісткового препарату до Вашої роботи?

3. Чи досліджували Ви питання асиметрії, і чи спостерігали будь-які патологічні особливості будови того чи іншого кісткового препарату?

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації та в опублікованих працях.

Зміст та основні результати дисертації відображено у 22 публікаціях (з них 20 одноосібних), у тому числі, серед яких: 11 статей у наукових фахових виданнях України (категорія Б), з них 10 одноосібних та 11 публікацій за результатами виступів на наукових фахових конференціях, з них 10 одноосібних.

Дотримання принципів академічної доброчесності.

Дисертація Долженка Ю. В. є результатом самостійних досліджень здобувача і не містить елементів фальсифікації, компіляції, фабрикації, плагиату та запозичень. Використані ідеї, результати і тексти інших авторів мають належні посилання на відповідне джерело. Це підтверджується аналізом тексту дисертації та звіту подібності за результатами перевірки дисертаційної роботи.

Висновок

Загалом дисертаційна робота «Морфологія черепів *Homo sapiens* XVII–XIX ст. зі східного Полісся (Чернігово-Сіверщина)» виконана на високому науковому рівні та є закінченим науковим дослідженням, сукупність теоретичних та практичних результатів якого розв'язує наукове завдання, що має істотне значення для галузі знань 09 Біологія. Дисертаційна робота за актуальністю, практичною цінністю, науковою новизною та дотриманням принципів академічної доброчесності повністю відповідає вимогам п. 6–9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 й наказу МОН України від 12 січня 2017 р. № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертації». Таким чином, здобувач Долженко Юрій Володимирович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 09 Біологія за спеціальністю 091 Біологія.

Офіційний опонент:

доктор медичних наук, професор,
директор навчально-наукового інституту
«Європейська медична школа» Міжнародного
європейського університету, м. Київ

«04» лютого 2026 року

Олег ВОВК

